

Poučavanje učenika o smrti i drugim gubicima

Doris Veronika

Visoka škola Aspira

Lidija Arambašić

Filozofski fakultet u Zagrebu

Sažetak

Svrha ovog istraživanja je istražiti koliko su u osnovnim školama zadovoljeni preduvjeti za uvođenje tema o smrti i drugim gubicima. Cilj je bio ispitati uvjerenja osnovnoškolskih djelatnika o poučavanju učenika o navedenim temama te ispitati njihovo znanje o procesu tugovanja kod djece i mladih. Uzorak se sastojao od 213 školskih djelatnika iz 13 osnovnih škola iz Zagreba i uže okolice koji su ispunjavali *Ljestvicu uvjerenja o poučavanju učenika o smrti i drugim gubicima* i *Test znanja o procesu tugovanja kod djece i mladih*. U ovome radu prikazani su rezultati ovog empirijskog istraživanja koji su pokazali da učitelji razredne nastave imaju uvjerenja o višoj vlastitoj kompetentnosti za poučavanje učenika o spomenutim temama u odnosu na učitelje predmetne nastave. Rezultati su pokazali i postojanje niske pozitivne korelacije između uvjerenja o korisnosti poučavanja o smrti i drugim gubicima te znanja o procesu tugovanja djece i mladih. Također je utvrđena niska negativna korelacija između dobi sudionika i rezultata na testu znanja. Provedeno istraživanje donosi praktične implikacije koje su važne za daljnje razmatranje ove teme te za osmišljavanje edukacija za učitelje i stručne suradnike na temu procesa tugovanja kod djece i mladih.

Ključne riječi: uvjerenja, znanje, tugovanje, gubitak, osnovna škola

Vrsta rada: Znanstveni rad

Primljeno: 7.9.2021.

Prihvaćeno: 29.9.2021.

DOI: 10.2478/crdj-2021-0011

Uvod

Živimo u društvu koje negira smrt (Kastenbaum, 1981; prema Testoni, 2020). Teme povezane sa smrtnošću i gubicima iz brojnih su razloga stavljene na margine te se

smatraju neprimjerenima (Lundgren et al., 2010). Izbjegavanje ovih tema posebno je naglašeno u komunikaciji s djecom. Odrasli ih na takav način pokušavaju zaštititi (van der Geest, 2015; Hulbert, 1999). Kontradiktorno, postoje dokazi da u situacijama gubitka djeca često znaju da se nešto ozbiljno i opasno događa te žele iskrene informacije (Dalton, 2019). Također, izbjegavanje navedenih tema rezultira izoliranjem djeteta koje na taj način biva prepušteno samo sebi. Posljedično, djeca mogu razviti iracionalne i opasne stavove o smrti (Testoni et al, 2019; prema Testoni, 2020), a njihova psihološka otpornost za suočavanje u situacijama gubitka slabi (Kastenbaum, 2000; Testoni, 2018; prema Testoni, 2020). Sve to može doprinijeti razvoju brojnih teškoća: depresije, doživljaja izoliranosti, razvijanja poteškoća u stvaranju bliskih odnosa u odrasloj dobi, psihijatrijskih poremećaja, pa čak i suicida kod djece i mladih koji je u Hrvatskoj, uz prometne nesreće, vodeći uzrok smrti mladih osoba (Cerel et al., 2006; Parson, 2011; Worden, 2005; Worden, 2002; prema Arambašić, 2008; Testoni et al, 2020; Hrvatski zavod za javno zdravstvo, 2017, prema Lendić, 2017). Navedene informacije, uz činjenicu da zbog starenja stanovništva većina djece i mladih doživi gubitak člana obitelji ili bliskog prijatelja do svoje šesnaeste godine (Harrison et al., 2001; prema Paul, 2019), govore u prilog potencijalne koristi od otvorenog dijaloga na temu smrti i drugih gubitaka s djecom i mladima.

Škola predstavlja okruženje u kojemu djeca mogu dobiti realnu perspektivu o smrti i drugim gubicima i podršku u tugovanju. Brojni autori naglašavaju važnost uključivanja ovih tema u škole (Andriessen et al., 2001; Chagnon et al., 2007; prema Testoni 2020). Usprkos tome, u školama diljem svijeta vlada gotovo potpuno odsustvo istih (Wass, 2004). Tek u malom broju škola u Americi postoje unaprijed definirani programi u sklopu kojih djelatnici škola učenike poučavaju o smrti i drugim gubicima (Wass, 2004).

Iako neki istraživači upozoravaju da bi razgovor o ovim temama mogao rezultirati intenziviranjem straha (Mueller, 1975, prema Bailis et al., 1977), mnogo je više onih koji ističu pozitivne efekte. Tako Wells navodi da treba iskoristiti svaku situaciju za razgovor s djecom o gubicima kako bi stekli dublje razumijevanje (1995, prema Higgins, 1999). Hulbert (1999) navodi da bi poučavanje o smrti moglo olakšati učenicima da doživljene gubitke integriraju u svoja iskustva. Lee et al. (2009) pokazali su da poučavanje o smrti za djecu predškolskog uzrasta rezultira većim razumijevanjem tog kompleksnog pojma. Nadalje, istraživanja su pokazala da je kroz poučavanje moguće pomoći djeci da odbace pogrešna uvjerenja o smrti, umanjiti njihov doživljaj straha, pripomoći u suočavanju s nasiljem i smrću u medijima, ali i olakšati adekvatno postupanje u kontaktu s vršnjacima koja prolaze kroz proces tugovanja (Testoni, 2020; Worden, 1996, prema Tracey et al., 2008; Durant, 2018). Rezultati akcijskog istraživanja provedenog na Cipru pokazali su da pažljiv i promišljen pedagoški pristup vezan uz ovu kontroverznu temu može pomoći djeci da demistificiraju smrt i druge gubitke te se navedenim temama počnu baviti na konstruktivniji i empatičniji način (Stylianou et al., 2016). Istraživanje provedeno u Italiji pokazalo je smanjenje aleksitimije te očuvanje psihološke dobrobiti i zadovoljstva životom nakon poučavanja o smrti (Testoni, 2020).

S druge strane, osim brojnih prednosti poučavanja učenika o gubicima, u literaturi se učestalo spominje percepcija o nedovoljnoj pripremljenosti učitelja za bavljenje s ovim temama (Cunningham et al., 1989; Pratt et al., 1987, prema Reid et al., 1999; Reid et al., 1999, Hogan et al., 1994., Patterson et al., 2010; Broberg et al., 2005, prema Dyregrov et al., 2013, McGovern et al., 2000).

Učitelji iz Quebeca and Ontaria smatraju da je riječ o važnim temama, no izražavaju nedostatak samopouzdanja za sudjelovanje u takvim razgovorima (Engarhos et al., 2013). Istraživanje provedeno u Nizozemskoj pokazalo je da se 59 % školskih djelatnika donekle ili u potpunosti slaže s tvrdnjom da znaju premalo o pomažućim načinima pružanja podrške učenicima koji su doživjeli gubitak (Dyregrov et al., 2013).

U Hrvatskoj se istraživanja još nisu bavila ovom temom, a obzirom da poučavanje o smrti i drugim gubicima nije dio kurikuluma, uključivanje istog u nastavu ovisi isključivo o volji, kompetencijama i uvjerenjima učitelja razredne i predmetne nastave te stručnih suradnika. Kako bismo stekli bolje razumijevanje njihove perspektive, željeli smo provjeriti postoje li razlike u uvjerenjima i znanju vezanim uz ovu temu, ovisno o njihovom zanimanju. Naime, učitelji razredne nastave stječu temeljitiju pedagoško-didaktičko-metodičku osposobljenost u odnosu na učitelje predmetne nastave koji imaju širu matičnu struku. Osim toga, vremenski pritisak kojem su izloženi učitelji, a koji je otežavajuća okolnost za poučavanje o bilo kojim temama koje nisu predviđene kurikulumom, izraženiji je u poslu učitelja predmetne nastave (Lowton et al., 2003). Učitelji razredne nastave predaju gotovo sve školske predmete istom razredu kroz prve četiri godine. To im nudi veću slobodu u organiziranju vremena. S obzirom na sve navedeno, logično je pretpostaviti da se učitelji razredne nastave češće bave osobnim pitanjima svojih učenika te da su, sukladno tome, u većoj mjeri naviknuti na takve situacije te imaju uvjerenja o višoj vlastitoj kompetentnosti za poučavanje učenika o osobnim, životnim temama, pa tako i o smrti i drugim gubicima.

Uz razlike ovisno o zanimanju, željeli smo ispitati i druge čimbenike koji su se pokazali relevantnima u pojedinim istraživanjima. Tako je istraživanje Jones et al. (1995) u kojem su se ispitali stavovi i znanje roditelja vezano uz uvođenje poučavanja osnovnoškolskih učenika o smrti i tugovanju pokazalo je da su roditelji koji su imali veće znanje o smrti i tugovanju ujedno iskazali i najveću potporu za uvođenje takvog poučavanja u škole. Zbog toga smo pretpostavili da će i školski djelatnici s većim znanjem imati pozitivnija uvjerenja. Također, McGovern et al. (2000) pokazali su da roditelji u usporedbi s učiteljima svjesniji da gubitak kod djece nosi jednaku težinu kao i kod odraslih osoba. U skladu s navedenim, pretpostavili smo da školski djelatnici koji imaju vlastito dijete ili djecu posjeduju više znanja o tugovanju u odnosu na one koji nemaju roditeljsku ulogu u privatnom životu.

Navedene hipoteze postavljene su s krajnjom svrhom razmatranja spremnosti osnovnih škola na uvođenje ovih osjetljivih tema u kurikulum. Shodno tome, cilj ovog istraživanja je ispitati uvjerenja učitelja i stručnih suradnika o poučavanju učenika o smrti i drugim gubicima te njihovog znanja o procesu tugovanja kod djece i mladih.

Metodologija

Sudionici i postupak

Uzorak je bio prigodan i obuhvaćao je ukupno 213 djelatnika iz 13 osnovnih škola s područja grada Zagreba i uže okolice. Raspon dobi sudionika bio je od 25-69 (M=45,56; SD=11,59). Raspon godina radnog staža bio je od pola do 42 godine (M=20,05; SD=11,79).

Za potrebe istraživanja kontaktirano je 46 ravnatelja/ica s ciljem dobivanja pristanka za sudjelovanje, no samo 13 ih je pristalo.

Tablica 1

Prikaz strukture sudionika (N=213)

		N	%
Spol	Muškarci	15	7.04
	Žene	198	92.96
Zanimanje	Učitelji razredne nastave	83	38.97
	Učitelji predmetne nastave	113	53.05
	Stručni suradnici:	17	7.98
	Pedagozi	8	3.75
	Psiholozi	5	2.35
	Rehabilitatori	4	1.88
Roditeljstvo	Da	142	66.67
	Ne	71	33.33

Izvor: autorice

Slika 1

Prikaz strukture sudionika prema zanimanju

[strukturasadionika.jpg]

Izvor: Autorice

Ukupno su podijeljena 442 skupa upitnika, a njih 213 (48.19%) vraćeno je autoricama. Zadatak svih sudionika bio je ispuniti tri anonimna upitnika u ukupnom trajanju od otprilike 40 minuta. U ovome radu prikazati i analizirati će se rezultati Ljestvice uvjerenja o poučavanju učenika o smrti i drugim gubicima te Testa znanja o procesu tugovanja kod djece i mladih za čije ispunjavanje je bilo potrebno ukupno otprilike 30 minuta.

Mjerni instrumenti

Za potrebe ovog istraživanja konstruirani su Ljestvica uvjerenja o poučavanju učenika o smrti i drugim gubicima i Test znanja o procesu tugovanja kod djece i mladih.

Ljestvica uvjerenja sastoji se od 24 čestice koje su konstruirane s ciljem ispitivanja dviju dimenzija: uvjerenja o korisnosti takvog poučavanja i uvjerenja o vlastitoj kompetentnosti za isto. Kaiser-Meyer-Olkinovim (KMO=0,888) i Bartlettovim testom ($\chi^2=2399,988$; $df=276$; $p<0,01$) utvrđeno je da je korelacijska matrica čestica pogodna za provođenje faktorske analize. Provedena je eksploratorna faktorska analiza metodom zajedničkih faktora u kojoj se broj faktora ograničio na 2. Pokazano je postojanje dvaju interpretabilnih faktora koji su nazvani: faktor uvjerenja o korisnosti poučavanja učenika o smrti i drugim gubicima i faktor uvjerenja o vlastitoj kompetentnosti za takvo poučavanje. Faktor uvjerenja o korisnosti, koji se sastoji od 14 čestica, objašnjava 32% ukupne varijance, dok faktor uvjerenja o vlastitoj kompetentnosti, koji se sastoji od 10 čestica, objašnjava 13% ukupne varijance. U ovom istraživanju pouzdanost tipa unutarnje konzistencije za dimenziju uvjerenja o korisnosti iznosi $\alpha=0.917$, dok za dimenziju uvjerenja o vlastitoj kompetentnosti iznosi $\alpha=0.788$. Sudionicima je kao odgovor na tvrdnje ponuđena ljestvica odgovora od 1 do 4 pri čemu 1 znači „uopće se ne slažem“, dok 4 znači „u potpunosti se slažem“. Ukupni rezultat za svaku od dviju dimenzija računa se kao aritmetička sredina odgovora na tvrdnje povezane sa svakom od dvije dimenzije. Na taj se način formiraju dva ukupna rezultata. Teoretski raspon ukupnih rezultata za obje dimenzije je od 1 do 4. Viši ukupni rezultat označava uvjerenja o većoj korisnosti i o višoj vlastitoj kompetentnosti za poučavanje učenika o smrti i drugim gubicima.

Prva verzija testa znanja o procesu tugovanja kod djece i mladih sastojala se od 54 čestice. Kaiser-Meyer-Olkinovim (KMO=0,615) i Bartlettovim testom ($\chi^2=2666,134$; $df=1431$; $p<0,01$) utvrdila se pogodnost provođenja faktorske analize koja je pokazala, nakon ograničavanja broja faktora na 1, da se 24 čestice upitnika odnose na faktor znanja o procesu tugovanja kod djece i mladih. Tim faktorom opisano je 12% ukupne varijance. Zbog negativne povezanosti dviju čestica s faktorom, u daljnjoj analizi zadržane su samo 22 čestice. Čak 32 čestice izbačene su iz daljnje obrade zbog toga što faktorska analiza ukazuje na veliku heterogenost njihovog predmeta mjerenja.

Svaki točan odgovor na česticama boduje se jednim bodom te se u konačnici zbrajaju svi bodovi kako bi se formirao ukupan rezultat. Teoretski raspon ukupnih rezultata je od 0 do 22. Viši ukupni rezultat predstavlja veće znanje. Pouzdanost tipa unutarnje konzistencije za konačnu formu testa u ovom istraživanju iznosi $\alpha = 0.843$.

Rezultati

Kolmogorov-Smirnovljev testom pokazano je da se niti jedna od triju distribucija rezultata ljestvice uvjerenja i testa znanja ne razlikuje značajno od normalne (vidi tablicu 2). Zbog dobivanja uvida u rezultate, najprije ćemo prikazati deskriptivnu

statistiku rezultata ljestvice uvjerenja i testa znanja, a potom u tablici 3 i 4 čestice primijenjenih mjernih instrumenata zajedno s odgovorima sudionika.

Tablica 2

Prikaz rezultata Kolmogorov-Smirnovljev testova i deskriptivna statistika za ljestvice uvjerenja o poučavanju učenika o smrti i drugim gubicima i test znanja o procesu tugovanja kod djece i mladih (N=213)

	Z	M	SD	Min	Max
Uvjerenja o korisnosti	1.062	3.07	0.59	1	4
Uvjerenja o vlastitoj kompetentnosti	0.966	2.61	0.55	1	4
Znanje o procesu tugovanja djece i mladih	0.976	11.57	4.73	0	22

Legenda: Z – vrijednost Kolmogorov-Smirnovljev testa.

Izvor: autorice

Tablica 3

Tvrđnje ljestvice uvjerenja, aritmetičke sredine i standardne devijacije odgovora (N=205)

Dimenzija uvjerenja o korisnosti poučavanja učenika o smrti i drugim gubicima	M	SD
*Ponudeni odgovori: 1= uopće se ne slažem 2= donekle se ne slažem 3= donekle se slažem 4= u potpunosti se slažem		
1. Uvođenje poučavanja o smrti i drugim gubicima u osnovnu školu pridonijelo bi boljoj pripremi učenika za život.	2,9122	,83554
2. Ništa ne može djecu/mlade pripremiti na suočavanje sa smrću te ih zbog toga nije potrebno zamarati tako teškim temama.	2,7659	,96701
3. Poučavanje o smrti i drugim gubicima pomoglo bi učenicima osnovne škole u pružanju podrške kada netko od njihovih bližnjih doživi gubitak.	2,9951	,78277
4. Brinem se da bi poučavanje o smrti i drugim gubicima nepotrebno uplašilo učenike osnovne škole.	2,7220	1,05522
5. Poučavanjem o smrti i drugim gubicima učenici osnovne škole naučili bi riječi za opisivanje raznih aspekata smrti i gubitaka općenito.	2,8634	,82894
6. Poučavanje o smrti i drugim gubicima u osnovnim školama pomoglo bi učenicima u procesu tugovanja nakon što dožive gubitak.	2,9659	,85967
7. Zabrinut/a sam zbog poticanja razvoja psihičkih teškoća uvođenjem poučavanja učenika osnovne škole o smrti i drugim gubicima.	2,8585	,99237
8. Poučavanje učenika osnovne škole o smrti i drugim gubicima pomoglo bi učenicima ukloniti strah od nepoznatog.	2,9512	,84457

9. Zgražam se pri pomisli na štetu koju bi poučavanje o smrti i drugim gubicima donijelo učenicima osnovne škole.	3,3366	,90688
10. Kod mnoge osnovnoškolske djece/mladih poučavanje o smrti i drugim gubicima potaknulo bi razvoj depresije.	3,1073	,93316
11. Poučavanje učenika osnovne škole o smrti i drugim gubicima pomoglo bi učenicima u razumijevanju i prihvaćanju vlastitih osjećaja pri doživljaju gubitaka.	3,0927	,78976
12. Poučavanje učenika osnovne škole o smrti i drugim gubicima potaknulo bi agresivno ponašanje učenika.	3,6780	,61338
13. Poučavanje učenika osnovne škole o smrti i drugim gubicima potaknulo bi autoagresivno ponašanje kod učenika (ponašanje kojim se iskazuje agresija usmjerena prema samome/samoj sebi).	3,5073	,71139
14. Poučavanje učenika osnovne škole o smrti i drugim gubicima pridonijelo bi razvoju empatije učenika prema tugujućim ljudima.	3,2244	,81553
Dimenzija uvjerenja o vlastitoj kompetentnosti za poučavanja učenika o smrti i drugim gubicima	M	SD
*Ponuđeni odgovori:		
1= uopće se ne slažem	3= donekle se slažem	
2= donekle se ne slažem	4= u potpunosti se slažem	
15. Poučavanje učenika o smrti i drugim gubicima za mene je iznimno zahtjevan zadatak.	1,5756	,79852
16. Smatram da mi nije potrebno dodatno znanje kako bih učenike poučavao/la o smrti i drugim gubicima.	2,2293	1,26457
17. Nikako ne bih bio/la uspješan/na u poučavanju učenika o smrti i drugim gubicima.	2,8829	,96302
18. Ako se dovoljno potrudim, siguran/na sam da bih mogao/la uspješno poučavati učenike o smrti i drugim gubicima.	3,1366	,81702
19. Tijekom razgovora s učenicima o smrti i drugim gubicima ne bih mogao/la kontrolirati svoje snažne osjećaje.	2,8098	,97413
20. Znao/la bih prikladno reagirati na emocionalne reakcije učenika tijekom poučavanja o smrti i drugim gubicima.	3,0537	,79954
21. Uvjeren/a sam da se mogu uspješno nositi s neočekivanim situacijama tijekom poučavanja učenika o smrti i drugim gubicima.	2,9073	,77725
22. Mislim da ne bi znao/la ispravno reagirati na moguća pitanja i komentare učenika tijekom poučavanja o smrti i drugim gubicima.	2,5366	,93141
23. S jednakom lakoćom kojom poučavam učenike bilo o čemu, poučavao/la bih učenike i o smrti te o drugim gubicima.	2,3854	,98159
24. Zabrinut/a sam da bi mi bilo jako teško s učenicima razgovarati o smrti i drugim gubicima.	2,6634	,96451

Izvor: autorice

Tablica 4

Prikaz čestica Testa znanja, točnih odgovora i postotka sudionika koji su odgovorili slaganjem (T) i neslaganjem (N)
(N=200 do 213; ovisno o čestici)

Čestice	Točan odgovor	% T	% N
1. Tugovanje kod djece u pravilu je lakše u odnosu na tugovanje odraslih osoba.	N	41.6	58.4
2. Tugovanje kod djece traje kraće vrijeme u odnosu na tugovanje odraslih osoba.	N	50.2	49.8
3. U kontaktu s tugujućom djecom poželjno je da odrasli ne pokazuju da je i njima teško.	N	29.8	70.2
4. Ako odrasli u djetetovoj okolini ispravno reagiraju u situaciji gubitka, dijete može potpuno izbjeći osjećaje patnje, tuge i boli.	N	36.4	63.6
5. Ako je doživljeni gubitak rezultat samoubojstva, poželjno bi bilo djetetu reći da se radi o nesreći ili bolesti kako ne bi postalo previše anksiozno i zabrinuto zbog toga da bi se i druge bliske osobe mogle ubiti.	N	79.7	20.3
6. Kad se dijete na obavijest o smrti bližnje osobe počne smijati ili ode igrati, riječ je o jasnom pokazatelju djetetove bezosjećajnosti.	N	5.2	94.8
7. Tugovanje djece nakon smrti roditelja zlostavljača u pravilu će biti mnogo lakše od tugovanja nakon smrti roditelja s kojim je dijete imalo dobar odnos.	N	46.6	53.4
8. Ako dijete jako plače, važno je usmjeriti ga na nešto drugo kako bismo ga utješili.	N	58.7	41.3
9. Djecu i mlade mlade od 15 godina nipošto ne bismo smjeli voditi na posljednje gledanje pokojnika.	N	41.5	58.5
10. Ako umre dijete iz razreda, preporučljivo je što brže ukloniti sve predmete koji ostale učenike mogu podsjećati na umrlo dijete (npr. likovni uradak preminulog obješen na zidu i slično).	N	12.0	88.0
11. Nakon gubitka, najbolje je dijete zaokupiti drugim stvarima kako bi zaboravilo na gubitak.	N	69.8	30.2
12. Razgovaranje djece i mladih s preminulim roditeljem ubraja se u patološke reakcije na gubitak.	N	28.3	71.7
13. Djecu osnovnoškolske dobi gubitak pogađa u manjoj mjeri nego adolescente.	N	36.8	63.2
14. Nakon gubitka, djeca i mladi dobro funkcioniraju i ispunjavaju vlastite obaveze samo ako ih doživljeni gubitak nije jako pogodio.	N	29.8	70.2
15. Razbijanje stvari (agresija) nije prirodna i uobičajena	N	50.5	49.5

reakcija na doživljavanje gubitka kod djece i mladih.			
16. Za razliku od odraslih, djeca u pravilu ne okrivljavaju sebe za smrt bliske osobe.	N	45.0	55.0
17. Kada dijete/mlada osoba i godinu dana nakon gubitka pokazuje teškoće u učenju, riječ je o nezainteresiranosti ili nedostatku motivacije, a ne o reakciji na doživljeni gubitak.	N	22.9	77.1
18. Djeca i mladi koji se prvo vrijeme nakon gubitka „dobro drže“ vjerojatno ni kasnije neće imati teškoće u školi.	N	23.6	76.4
*Napomena za pitanja 19, 20, 21 i 22: prije zaokruživanja odgovora pročitajte SVE ponuđene mogućnosti.	sve od navedenog		Ostali odgovori
19. Po mom mišljenju, prirodne, normalne emocionalne reakcije djece/mladih na gubitak jesu (zaokružite slovo ispred jedne ili više takvih reakcija):	7.4		82.6
a) tuga b) ljutnja c) krivnja i samooptuživanje d) tjeskoba i strah e) osjećaj usamljenosti f) osjećaj praznine g) bespomoćnost h) čežnja za umrlim i) osjećaj „slobode“ j) olakšanje k) ljubomora l) sve od navedenog m) ništa od navedenog			
20. Po mom mišljenju, prirodne, normalne misaone reakcije djece/mladih na gubitak jesu (zaokružite slovo ispred jedne ili više takvih reakcija):	21.1		78.9
a) šok i nevjerica b) gubitak kontrole c) razmišljanje o umrlome d) doživljaj da je umrli kraj nas e) teškoće s pamćenjem, koncentracijom i prisjećanjem f) slike i misli o umrlome g) razmišljanje o osveti h) priviđanje umrloga i) traženje smisla j) zabrinutost k) sve od navedenog l) ništa od navedenog			
21. Po mom mišljenju, prirodne, normalne tjelesne reakcije djece/mladih na gubitak jesu (zaokružite slovo ispred jedne ili više takvih reakcija):	30.2		69.8
a) „praznina u želucu“ b) „stezanje“ u prsima, grlu c) bol, pritisak u grudima d) osjetljivost na zvukove e) teškoće s disanjem (plitko, ubrzano, nedostatak zraka) f) mišićna slabost h) glavobolja i) vrtoglavica j) pospanost k) umor l) sve od navedenog m) ništa od navedenog			

g) suha usta			
22. Po mom mišljenju, prirodne, normalne <u>ponašajne</u> reakcije djece/mladih na gubitak jesu (zaokružite slovo ispred jedne ili više takvih reakcija):		31.3	68.7
a) teškoće u spavanju	h) izrazita briga o stvarima koje su pripadale umrlome		
b) promjene u apetitu	i) svadljivost		
c) povlačenje od ljudi	j) agresivnost		
d) snovi o umrloj osobi	k) traženje pravde, krivica		
e) „pretjerana“ aktivnost	l) sve od navedenog		
f) plakanje	m) ništa od navedenog		
g) odlazak na mjesta koja podsjećaju na umrlog			

Legenda: T – točno; N- netočno

Izvor: autorice

U tablici 5 prikazane su aritmetičke sredine i standardne devijacije varijabli dobi i godina radnog staža za učitelje razredne i predmetne nastave, vrijednosti t-testova kojima se testirala razlika između navedenih skupina i pripadajući stupnjevi slobode. Utvrđeno je da ne postoji značajna razlika u varijablama.

Tablica 5

Aritmetičke sredine i standardne devijacije dobi i godina radnog staža učitelja razredne i predmetne nastave, t-testovi, pripadajući stupnjevi slobode i veličine učinka (Cohenov d)

	Zanimanje	M	SD	t	df	d
Dob	učitelji razredne nastave	44.57	10.88	-	194	-
	(N=83)			1.69		0.24
	učitelji predmetne nastave	47.33	11.65			
	(N=112)					
Godine radnog staža	učitelji razredne nastave	20.46	11.35	-	194	-
	(N=83)			1.24		0.03
	učitelji predmetne nastave	20.86	11.79			
	(N=113)					

Izvor: autorice

Daljnjom analizom podataka utvrđeno je da ne postoji značajna povezanost između dobi sudionika i njihovih uvjerenja, no blaga negativna povezanost je utvrđena između dobi i rezultata na testu znanja (Tablica 7). Dakle, što su sudionici bili stariji to su postizali niže rezultate na testu znanja. Obzirom na malenu zastupljenost muškaraca u uzorku, nije moguće utvrditi postojanje razlika u uvjerenjima i znanju ovisno o rodu.

Tablica 7

Pearsonovi koeficijenti korelacije između rezultata na Testu znanja i dobi sudionika (N=212) ljestvici uvjerenja o korisnosti poučavanja učenika o smrti i drugim gubicima i vlastitoj kompetentnosti za takvo poučavanje te testa znanja o procesu tugovanja kod djece i mladih

	Znanje	Uvjerjenje o korisnosti	Uvjerjenje o kompetentnosti
Dob	- .274**	.086	.092
	(N=212)	(N=212)	(N=212)

Legenda: Znanje – znanje o procesu tugovanja kod djece i mladih; ** – $p < .01$.

Izvor: autorice

T- testovima za velike nezavisne uzorke utvrđeno je da se učitelji razredne i predmetne nastave značajno razlikuju na rezultatima uvjerenja o vlastitoj kompetentnosti (slika 2), ali ne i na rezultatima uvjerenja o korisnosti i u znanju. Učitelji razredne nastave u prosjeku postižu značajno viši rezultat na ljestvici uvjerenja o vlastitoj kompetentnosti u odnosu na učitelje predmetne nastave (tablica 6).

Tablica 6

Aritmetičke sredine i standardne devijacije rezultata na ljestvici uvjerenja o korisnosti poučavanja učenika o smrti i drugim gubicima i vlastitoj kompetentnosti za takvo poučavanje, testa znanja o procesu tugovanja kod djece i mladih za učitelje razredne i predmetne nastave, *t*-testovi, pripadajući stupnjevi slobode i veličine učinka (Cohenov *d*)

	Učitelji razredne nastave		Učitelji predmetne nastave		<i>t</i>	<i>df</i>	<i>d</i>
	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>			
Korisnost	2.97	0.64	3.12	0.58	-1.74	194	-0.25
Kompetentnos	2.72	0.57	2.52	0.53	2.56*	194	0.37
t							

Znanje	11.16	4.71	11.17	4.53	-0.02	194	-0.002
---------------	-------	------	-------	------	-------	-----	--------

Legenda: Korisnost – uvjerenja o korisnosti poučavanja učenika o smrti i drugim gubicima; Kompetentnost – uvjerenja o vlastitoj kompetentnosti za poučavanje učenika o smrti i drugim gubicima; Znanje – znanje o procesu tugovanja kod djece i mladih; *d* – vrijednost veličine učinka (Cohenov *d*); * – $p < .05$.

Izvor: autorice

Slika 2

Prikaz rezultata na skali uvjerenja o vlastitoj kompetentnosti za poučavanje učenika o smrti i drugim gubicima

[uvjerenjaokompetentnosti.jpg]

Izvor: Autorice

Pearsonovim koeficijentima korelacije (tablica 8) pokazali smo da postoji niska pozitivna povezanost između uvjerenja o korisnosti i znanja o procesu tugovanja, dok ne postoji značajna povezanost između uvjerenja o vlastitoj kompetentnosti i znanja. Dakle, sudionici koji su postizali više rezultate na testu znanja, iskazivali su i uvjerenje o većoj korisnosti poučavanja učenika o smrti i drugim gubicima.

Tablica 8

Pearsonovi koeficijenti korelacije između rezultata na ljestvici uvjerenja o korisnosti poučavanja učenika o smrti i drugim gubicima i vlastitoj kompetentnosti za takvo poučavanje te testa znanja o procesu tugovanja kod djece i mladih

	Kompetentnost	Znanje
Korisnosti	.292** (N=213)	.229** (N=212)
Kompetentnost		-.047 (N=212)

Legenda: Korisnost – uvjerenja o korisnosti poučavanja učenika o smrti i drugim gubicima; Kompetentnost – uvjerenja o vlastitoj kompetentnosti za poučavanje učenika o smrti i drugim gubicima; Znanje – znanje o procesu tugovanja kod djece i mladih; ** – $p < .01$.

Izvor: autorice

Slika 3

Prikaz korelacije između rezultata na testu znanja o procesu tugovanja kod djece i mladih te uvjerenja o korisnosti poučavanja učenika o smrti i drugim gubicima.

[korelacija.jpg]

Izvor: Autorice

T-testovima za velike nezavisne uzorke utvrđeno je da se sudionici koji imaju vlastito dijete ili djecu ne razlikuju značajno u testiranim varijablama od onih koji ih nemaju (tablica 9).

Tablica 9

Aritmetičke sredine i standardne devijacije rezultata na ljestvici uvjerenja o korisnosti poučavanja učenika o smrti i drugim gubicima i vlastitoj kompetentnosti za takvo poučavanje, testa znanja o procesu tugovanja kod djece i mladih za sudionike koji imaju i nemaju vlastito dijete/djecu, *t*-testovi, pripadajući stupnjevi slobode i veličine učinka (Cohenov *d*)

	Roditelji		Nisu roditelji		<i>t</i>	<i>df</i>	<i>d</i>
	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>			
Korisnost	3.09	0.58	3.02	0.64	-0.25	0.868	0.11
Kompetentnos	2.58	0.53	2.69	0.58	0.37	-1.39	-0.19
Znanje	11.28	4.72	12.14	4.76	-0.002	-1.254	-0.18

Legenda: Korisnost – uvjerenja o korisnosti poučavanja učenika o smrti i drugim gubicima; Kompetentnost – uvjerenja o vlastitoj kompetentnosti za poučavanje učenika o smrti i drugim gubicima; Znanje – znanje o procesu tugovanja kod djece i mladih; *d* – vrijednost veličine učinka (Cohenov *d*).

Izvor: autorice

Rasprava

Učitelji razredne nastave postizali su više rezultate na ljestvici uvjerenja o vlastitoj kompetentnosti u odnosu na učitelje predmetne nastave, što je očekivano zbog određenih specifičnosti koja karakteriziraju ta dva zanimanja. Ipak, potrebno je naglasiti kako je razlika u uvjerenjima razmjerno mala, o čemu svjedoči veličina učinka ($d = 0.37$). S druge strane, hipoteza o višim uvjerenjima o korisnosti kod učitelja predmetne nastave nije potvrđena. Moguće je da bi se, zbog izraženijeg izbjegavanja ovih tema u kontaktu s mlađom djecom, razlike u uvjerenjima o korisnosti pojavile kad bi u pitanju bila veća dobna razlika učenika. Drugim riječima, da su bila ispitana i uvjerenja srednjoškolskih nastavnika.

Željeli smo ispitati i postoji li povezanost između uvjerenja o poučavanju učenika o smrti i drugim gubicima i znanja o procesu tugovanja kod djece i mladih. Rezultati su pokazali da značajna, ali slaba, povezanost postoji samo između uvjerenja o korisnosti i znanja. Pri tumačenju ovog nalaza treba biti oprezan zbog toga što na osnovu rezultata o postojanju povezanosti ne možemo zaključivati o uzročno-

posljedičnoj vezi. Bilo bi zanimljivo provesti istraživanje s eksperimentalnim nacrtom koje bi nam to omogućilo. Kada je riječ o uvjerenjima o kompetentnosti i znanju, moguće je da rezultati nisu potvrdili povezanost zbog toga što većina sudionika nije sudjelovala u edukacijama o procesu tugovanja kod djece i mladih, što znači da su informacije o toj temi stekli na razne, više ili manje vjerodostojne načine, a zbog odsustva formalne edukacije nisu imali priliku dobiti povratnu informaciju pa ne znaju koliko toga znaju. Suprotno navedenom, moguće je i da su sudionici koji su postizali više rezultate na testu znanja, upravo zbog većeg znanja svjesniji složenosti ove teme.

Razmatranjem rezultata na pojedinim česticama moguće je utvrditi da kod sudionika postoji strah od negativnih posljedica razgovora s učenicima o gubicima, kao i da su zastupljena brojna netočna mišljenja o tugovanju djece/mladih.

Kada je riječ o testiranju razlika ovisno o roditeljskoj ulozi, rezultati nisu potvrdili hipoteze. Moguće je da se razlike u korisnosti nisu potvrdile zbog toga što se roditelji postavljaju zaštitnički prema djeci. Često ih nerealno pokušavaju zaštititi od svih neugodnih iskustava. Stoga je moguće da, usprkos roditeljskoj ulozi, poučavanje o tim temama ipak ne smatraju toliko korisnim. Nadalje, neovisno o roditeljstvu, svi sudionici našeg istraživanja u svakodnevnom su kontaktu s djecom i mladima te su se imali priliku susresti s tugujućim učenicima i tim putem stjecati informacije o procesu tugovanja, što se moglo odraziti na njihovo znanje i na uvjerenja o vlastitoj kompetentnosti.

Naposljetku, utvrđena slaba negativna povezanost između dobi sudionika i rezultata na testu znanja sugerira da su ispitanici veće dobi postizali slabije rezultate. Ova povezanost mogla bi biti odraz suvremenih nastojanja da se pridaje veća važnost mentalnom zdravlju. Sukladno tome, mlađi djelatnici su vjerojatno imali prilike prisustvovati većem broju edukacija na navedenu temu, a pritom i steći vrijedne informacije o tugovanju.

Važno je biti oprezan prilikom interpretacije nalaza zbog metodoloških nedostataka. Osipanje sudionika je bilo poprilično visoko pa bi valjalo razmotriti mogućnost da postoje relevantne razlike u osobinama sudionika koji su pristali sudjelovati i onih koji su to odbili, a koje su se odrazile na rezultate ovog istraživanja. Također, korisno bi bilo dodatno razraditi mjerne instrumente s ciljem unaprjeđenja njihovih metrijskih karakteristika. Ovdje je važno istaknuti kako bi posebnu pažnju trebali pridati konstrukciji testa znanja jer je faktorska analiza pokazala da su čestice heterogene. Zbog toga, neuobičajeno velik broj čestica izbačen je iz daljnje obrade. Korisno bi bilo odrediti određeni broj dimenzija znanja te potom osmisliti čestice koje pripadaju svakoj od tih dimenzija. Dodatni nedostatak testa znanja je vrsta pitanja. Naime, 4 čestice su pitanja na zaokruživanje, dok su preostale čestice pitanja tipa točno – netočno. Pitanja koja zahtijevaju reprodukciju traženog sadržaja bolje bi ispitala znanje. Naposljetku, važno je zamijetiti da su nakon izbacivanja čestica iz Testa znanja, svi točni odgovori postali "netočno". Prema tome, možemo zaključiti da konstruirani test prvenstveno mjeri prepoznavanje netočnih tvrdnji o tugovanju.

Zaključak

Provedenim istraživanjem na prigodnom uzorku osnovnoškolskih djelatnika iz Zagreba i uže okolice nastojali su se razmotriti temelji, vezani uz perspektivu osnovnoškolskih djelatnika, za uvođenje poučavanja o smrti i drugim gubicima u školski kurikulum. Nalazi nam daju vrijedne informacije i uvid u znanje učitelja i stručnih suradnika o procesu tugovanja kod djece i mladih te u njihova uvjerenja vezana uz eventualnu implementaciju poučavanja o spomenutim temama u školski kontekst.

Pomnije razmatranje odgovora sudionika može poslužiti stručnjacima prilikom osmišljavanja edukacije na temu tugovanja djece i mladih. Tako na osnovu najčešće biranih pogrešnih odgovora na Testu znanja možemo zaključiti kako postoji tendencija da u interakciji s tugujućim učenicima djelatnici škola šalju (izravnu ili neizravnu) poruku kako ne treba i/ili kako nije u redu tugovati. Također, obzirom na učestale pogrešne odgovore na pitanja o prirodnim reakcijama u tugovanju, jasno je da je potrebno educirati školske djelatnike o tome da su u situaciji gubitka uobičajene one reakcije koje bi inače procijenili odstupajućima. Naposljetku, iz odgovora ljestvice uvjerenja vidljiva je prisutnost straha od negativnih posljedica poučavanja o ovim temama na učenike. Dakle, detaljnijim razmatranjem odgovora dolazimo do zaključka da bi edukacija stručnjaka namijenjena djelatnicima škola na ovu temu bila korisna.

Rezultati su pokazali da učitelji razredne nastave imaju uvjerenja o nešto višoj vlastitoj kompetentnosti za poučavanje učenika o smrti i drugim gubicima u odnosu na učitelje predmetne nastave. Razlike u rezultatima između učitelja razredne i predmetne nastave nisu se pokazale značajnima kada su u pitanju bila uvjerenja o korisnosti te znanje o procesu tugovanja kod djece i mladih. Nadalje, rezultati upućuju na postojanje niske pozitivne povezanosti između znanja o procesu tugovanja te uvjerenja o korisnosti poučavanja učenika o smrti i drugim gubicima, no ne utvrđuju povezanost između znanja i uvjerenja o vlastitoj kompetentnosti. Pri uspoređivanju navedenih varijabli kod sudionika koji imaju i nemaju vlastito dijete ili djecu nisu utvrđene razlike.

U svrhu daljnjeg razmatranja ove slabo istražene teme bilo bi korisno dodatno razraditi mjerne instrumente. Također bi bilo poželjno ispitati druga područja Hrvatske te prikupljanjem kvotnog uzorka omogućiti testiranje razlika u varijablama između učitelja i stručnih suradnika te muškaraca i žena. Uz navedeno, potrebno je dodatno istražiti razloge zbog kojih učitelji razredne nastave imaju uvjerenja o višoj vlastitoj kompetentnosti za poučavanje o ovim osjetljivim temama. Također, dodatno istraživanje o prirodi utvrđene povezanosti između znanja i uvjerenja o korisnosti moglo bi donijeti vrijedne praktične implikacije. Naposljetku, razmatranje perspektive i potreba roditelja i učenika olakšalo bi donošenje krajnjeg zaključka o spremnosti osnovnih škola za implementaciju tema povezanih sa smrti i drugim gubicima, a sve s ciljem stvaranja preduvjeta za kvalitetno i pravovremeno uvođenje ovih tema u osnovne škole.

Literatura

- Arambašić, L. (2008). *Gubitak, tugovanje, podrška*. Naklada Slap. Jastrebarsko.
- Bailis, L. A. i Kennedy, W. R. (1977). Effects of a death education program upon secondary school students. *The Journal of Educational Research*, 71(2), 63-66.
- Cerel, J., Fristad, M.A., Verducci, J., Weller, R.A. i Weller, E. B. (2006). Childhood bereavement: Psychopathology in the 2 years postparental death. *Journal of the American Academy for Child & Adolescence Psychiatry*, 45 (6), 681-690.
- Cunningham, B. i Hare, J. (1989). Essential elements of a teacher in-service program on child bereavement. *Elementary School Guidance & Counseling*, 23(3), 175-182.
- Dalton, L., Rapa, E., Ziebland, S., Rochat, T., Kelly, B., Hanington, L., ... & Richter, L. (2019). Communication with children and adolescents about the diagnosis of a life-threatening condition in their parent. *The Lancet*, 393(10176), 1164-1176.
- Durant, K. L. (2018). How grief camp reinforces the need for death education in elementary schools. *Canadian Journal for New Scholars in Education/Revue canadienne des jeunes chercheurs et chercheurs en éducation*, 9(2).
- Dyregrov, A., Dyregrov, K. i Idsoe, T. (2013). Teachers' perceptions of their role facing children in grief. *Emotional and behavioural difficulties*, 18(2), 125-134.
- Engarhos, P., Talwar, V., Schleifer, M., & Renaud, S. J. (2013). Teachers' attitudes and experiences regarding death education in the classroom. *Alberta Journal of Educational Research*, 59(1), 126-128.
- Higgins, S. (1999). Death education in the primary school [1]. *International Journal of Children's spirituality*, 4(1), 77-90.
- Hogan, N. S., De Santis, L., Demi, A. S., Cowles, K. V., & Ross, H. M. (1994). Things that help and hinder adolescent sibling bereavement. *Western Journal of Nursing Research*, 16(2), 132-153.
- Hulbert, F. (1999). Teaching about loss, change, death and bereavement in the Primary school. *The Journal of Progressive Judaism*, 13, 79. – 92.
- Jones, C. H., Hodges, M. i Slate, J. R. (1995). Parental support for death education programs in the schools. *The School Counselor*, 42(5), 370-376.
- Lee, J. O., Lee, J. i Moon, S. S. (2009). Exploring children's understanding of death concepts. *Asia Pacific Journal of Education*, 29(2), 251-264.
- Lendić, M. (2017). *Prevenција suicida kod mladih LGBT osoba* (Doctoral dissertation, University of Zagreb. Faculty of Education and Rehabilitation Sciences).
- Lowton, K. i Higginson, I.J. (2003). Managing bereavement in the classroom: A conspiracy of silence? *Death studies*, 27 (8), 717-741.
- Lundgren, B. S., & Houseman, C. A. (2010). Banishing death: The disappearance of the appreciation of mortality. *OMEGA-Journal of Death and Dying*, 61(3), 223-249.

McGovern M. i Barry, M. M. (2000). Death education: Knowledge, attitudes, and perspectives of Irish parents and teachers. *Death studies*, 24(4), 325-333.

Patterson, P., & Ranganathan, A. (2010). Losing a parent to cancer: A preliminary investigation into the needs of adolescents and young adults. *Palliative and Supportive Care*, 8(03), 255-265.

Paul, S. (2019). Is death taboo for children? Developing death ambivalence as a theoretical framework to understand children's relationship with death, dying and bereavement. *Children & Society*, 33(6), 556-571.

Reid, J. K. i Dixon, W. A. (1999). Teacher attitudes on coping with grief in the public school classroom. *Psychology in the Schools*, 36(3), 219-229.

Stylianou, P., & Zembylas, M. (2018). Dealing with the concepts of "grief" and "grieving" in the classroom: children's perceptions, emotions, and behavior. *OMEGA-Journal of Death and Dying*, 77(3), 240-266.

Testoni, I., Tronca, E., Biancalani, G., Ronconi, L., & Calapai, G. (2020). Beyond the wall: death education at middle school as suicide prevention. *International journal of environmental research and public health*, 17(7), 2398.

Tracey, A. i Holland, J. (2008). A comparative study of the child bereavement and loss responses and needs of schools in Hull, Yorkshire and Derry/Londonderry, Northern Ireland. *Pastoral Care in Education*, 26(4), 253-266.

van der Geest, I. M., van den Heuvel-Eibrink, M. M., van Vliet, L. M., Pluijm, S. M., Streng, I. C., Michiels, E. M., ... & Darlington, A. S. E. (2015). Talking about death with children with incurable cancer: perspectives from parents. *The journal of pediatrics*, 167(6), 1320-1326.

Wass, H. (2013). Helping children cope with death. In *Children and death* (pp. 35-56). Taylor & Francis.

Worden, (2005). *Savjetovanje i terapija u tugovanju: priručnik za stručnjake iz područja zaštite mentalnog zdravlja*. Naklada Slap. Jastrebarsko.

O autoricama

Doris Veronika, psihologinja je koja je diplomirala na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Koordinatorica je Centra za karijere i podršku studentima i nastavnicima Visoke škole Aspira. Sudjeluje u izvođenju nastave iz kolegija Poslovno komuniciranje za studente te u sklopu brojnih programa cjeloživotnog obrazovanja na Visokoj školi Aspira i Suvremenom učilištu u Splitu. Edukantica je programa za praktičare ekspresivne art terapije. Autoricu je moguće kontaktirati na doris.veronika@aspira.hr

Lidija Arambašić, psihologinja je koja je diplomirala i doktorirala na Filozofskom fakultetu u Zagrebu gdje predaje na više kolegija Odsjeka za psihologiju. U trajnom je zvanju redovitog profesora. Polja njezinog interesa su stres, trauma, gubitak, proces tugovanja te psiholoških kriznih intervencija. Voditeljica je mnogih edukacija za stručnjake pomagačkih zanimanja, a bavi se i pružanjem psihološke podrške ljudima koji tuguju i ljudima u krizi. Uz brojne znanstvene i stručne radove, napisala je i sveučilišni udžbenik Gubitak, tugovanje, podrška (2005).